

ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ

**СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА НА ЛОКАЛИТЕТУ
ТЕРМЕ У ЧАЧКУ**

Дејан Радичевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 904

Откриће терми приликом реконструкције градског центра у пролеће 1970. године био је догађај од посебног значаја за археолошка истраживања Чачка. До тада се о археолошким траговима на простору савременог града готово ништа није знало. Остаци купатила грађеног по римским узорима и концепцијама по први пут су непосредно потврдили да се на овом простору живело већ у античко доба. Ово откриће је отворило пут каснијим радовима који су изнедрили читав низ нових сазнања од изузетне важности за проучавања прошлости овог дела Србије.

Терме су откривене приликом копања за темеље стамбено-пословне зграде у непосредној близини централног градског трга. Данас је овај простор уоквирен Господар Јовановом улицом и Градским шеталиштем. Једини прилаз могућ је из споредне уличице која повезује плато испред Дома културе са Градским шеталиштем (сл.1).

Археолошка истраживања у 1970. години имала су заштитни карактер. Локалитет је грађевинским радовима у великој мери већ био девастиран, а како урбанисти и инвеститор нису прихватили предложено решење за очување целог ансамбла, истом приликом је уништен и део самог објекта. Археолошки је истражен само простор сачуваног дела терми (сл. 2). Током 1971–1972. године организовани су опсежни конзерваторски радови, док су 1975. године изведени радови на уређењу прилаза и презентацији споменика.¹

Резултати истраживања још увек нису публиковани у потпуности. Основни подаци о времену изградње и трајању терми разматрани су у оквиру ширег прегледа касноантичких налазишта у Чачку и околини.² Терме су саграђене крајем III или почетком IV века, а негде око 378. године су по први пут рушене. Обновљене су вероватно већ почетком осамдесетих година IV века и остају у употреби до првих деценија V века када су дефинитивно напуштене. Налазиле су се у оквиру веће агломерације (викус ?) која је у IV веку обухватала велики део савременог градског центра.

Овај простор је у средњем веку коришћен за сахрањивање, тако да су унутар терми констатовани и средњовековни гробови. Некропола је очигледно само делимично истражена. Документовани су гробови који су се налазили у унутрашњости сачуваног дела терми (види ситуациони план), док недостају подаци о сахранама у уништеном североисточном делу, где их је по свој прилици такође морало бити. Будући да простор око терми није истраживан, не располажемо са знањима о евентуалном ширењу некрополе. Да је гробље обухватало нешто шири простор, потврдили су гробови откривени 1987. године када су на Градском шеталишту копани темељи за проширење градске поште.³ Како приликом недавних грађевинских радова са друге стране Градског шеталишта нису уочени гробови, могло би се претпоставити да се гробље негде на овом простору и завршавало.

1. Археолошка истраживања су изведена од стране Завода за заштиту споменика културе из Краљева у сарадњи са Народним музејом из Чачка. Радовима је руководила Обрезија Вукадин, уп.: Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе из Краљева од 1965. до 1975. године*, Рашка банџина 1, Краљево 1975, 33. Детаљније о конзерваторским радовима види: Р. Проквић, *Римске терме у Чачку*, Рашка банџина 1, Краљево 1975, 167–178.

2. М. Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 9–16, са старијом литературом.

3. Ови гробови су се налазили на око 50 м југоисточно од терми. Археолошка истраживања нису вршена, већ је постојање гробова констатовано приликом извођења грађевинских радова када су углавном већ били девастирани. Како притом нису пронађени никакви гробни налази, гробове је немогуће поуздано хронолошки одредити. Близина терми наводи на закључак да би могли припадати истој некрополи.

Током археолошких радова у 1970. години истражена су 34 гроба. Поједини старији гробови су поремећени каснијим сахранама, тако да је укупан број сахрањених покојника очигледно био већи, али се не може поуздано утврдити. Будући да не располажемо дневником ископавања, описи гробних целина сачињени су на основу гробних записника и расположиве фото-документације. Гробови су нумерисани редом који би требало да одговара редоследу откривања приликом ископавања.

Опис гробова

Гроб бр. 1: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 2: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је укопан унутар капала који је постојао између просторија). Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања недостаје. Руке су савијене у лактовима и прекрпљене на карлици. Десна нога је поремећена, лева нога недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 3: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је укопан у попречни зид који је раздвајао просторије, делом изнад гроба бр. 7). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Лева рука је положена на груди, док је десна опружена поред тела. Са десне стране горње половине скелета усправно су постављене три опеке. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 4: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток са малим одступањем у правцу севера. Лобања лежи на десном образу. Руке су прекрпљене на грудима. Ноге су благо савијене у коленима. Са леве стране скелета очувана је гробна конструкција начињена од усправно постављених опека. Једна насатке постављена опека налази се и иза лобање. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 5: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Очувана је само доња половина скелета. Са леве стране покојника делимично је очувана гробна конструкција начињена од усправно постављених опека. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 6: Слободно укопан скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на груди, лева рука на десном рамену. Са леве стране лобање насатке је постављен мањи камен. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 7: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (скелет се налази делом испод гроба бр. 3). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу. Десна рука је поремећена, лева рука је положена на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 8: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Откривене су делимично очуване подлактице и доња половина скелета. Руке су положене на карлици. На месту где се налазила лобања пронађена је бронзана наушница (1).

1. Карика од бронзане жице округлог пресека са равно засечним и преклопљеним крајевима на доњој половини украшена са два колена начињена намотајима филигранске жице (колена се састоје од три, односно четири намотаја); рк = 3,8 цм (сл.3, сл. 4/3).

Гроб бр. 9: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања лежи на левом образу. Руке су положене на карлици. Лева нога је поремећена. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 10: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је деломично укопан у попречни зид између просторија). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на карлицу, лева рука је опружена. Ноге су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 11: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на левом образу. Десна рука је положена на карлици, лева рука је на грудима. Ноге су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 12: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су прекрштене на карлици. Кости стопала су поремећене. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 13: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (испод скелета констатовани су остаци раније укопаног покојника). Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Руке су прекрштене на карлици. Недостају кости потколеница и стопала. Са десне стране лобање пронађена је бронзана наушница (1).

1. Бронзана наушница са већом бикопичном јагодом. Конуси су израђени од танког бронзаног лима. По средини јагоде, на споју конуса, уметнут је намотај филигранске жице. Крајеви јагоде су намотајима жице причвршћени за отворену карику; рк = 4,5 цм (сл.3, сл. 4/5).

Гроб бр. 14: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на груди, лева на карлици. Ноге су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 15: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (пored скелета су констатоване групе дислоцираних костију од раније укопаног покојника). Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је положена на карлицу, лева на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 16: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је опружена поред тела, лева рука на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 17: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у попречни зид између просторија, испод скелета су констатовани остаци раније укопаног покојника). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на карлици. Лева страна скелета је поремећена. Испод скелета су констатовани остаци скелета сасвим малог детета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 18: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на карлици. Са леве и десне стране лобање пронађена је по једна бронзана наушница (1).

1. Две карике од бронзане жице округлог пресека отворених крајева. Један крај карике је равно засечен, док је други раскуцап и обликован у виду „S” завршетка; рк = 2,5 цм; ширина тракасто раскуцаног „S” завршетка 6 - 6,5 мм (сл. 3, сл. 4/1-2).

Гроб бр. 19: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу. Руке су положене на карлици. Са десне стране лобање налази се усправно постављена опека. Гробних налаза није било. У земљи испод скелета пронађен метални предмет.

Гроб бр. 20: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у западни зид терми). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је фрагментована. Руке су прекрштене на грудима. На прстима леве и десне руке пронађен је по један бронзани прстен (1,2).

1. Бронзани прстен пуно ливене карике која је изнутра глатка, док је са спољне стране заобљена. Карика прелази у елипсоидно обликовану равну главу на којој је урезана стилизована представа анђела уоквирена низом утиснутих тачкица; рк = 2,4 цм; дим. главе 1,6 x 1,1 цм (сл. 3, сл. 4/6).

2. Бронзани прстен пуно ливене карике која је изнутра глатка, док је са спољне стране заобљена. Карика прелази у елипсоидно обликовану равну главу на којој је урезана стилизована представа анђела уоквирена низом утиснутих тачкица; рк = 2,4 цм; дим. главе 1,3 x 1 цм (сл. 3, сл. 4/7).

Гроб бр. 21: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 22: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљку, искренута на десну страну. Руке су положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 23: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Десна рука

је положена високо на грудима, лева рука је на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 24: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан изнад гроба бр. 27). Очуваност скелета је лоша. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на карлици, лева рука на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 25: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 26: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренуга на десну страну. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 27: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (скелет се делом налази испод гроба бр. 24). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је пронађена на десном рамену (дислоцирана приликом укопавања гроба бр. 24). Руке су положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 28: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на левом образу. Десна рука је положена на лево раме, лева рука је на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 29: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 30: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на десном образу. Руке су прекрштене на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 31: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у западни зид терми). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на карлици. Ноге су пореметене. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 32: Слободно укопан скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 33: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (укопавањем покојника оштећени су зидови). Стање очуваности покојника је веома лоше. Лобања недостаје. Десна рука на грудима, лева недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 34: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у западни зид терми). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Десна рука је положена на карлици, лева недостаје. Гробних налаза није било.

Налази из поремећених гробова

1. Просторија са хипокаустима: бронзана карика (благо деформисана) са три гранулирана коленца (делимично очувана). Коленца су са обе стране намотајима жице прчвршћена за карику. Један крај карике је обликован у виду ислџице, док је други стањен као кукица за закопчавање; $r_k = 4,8$ цм (сл. 4/4).

2. Простор западно од северне просторије са апсидом (изван терми): две наруквице изливене од бронзе, кружног пресека, са отвореним крајевима који су пластично обликовани у виду стилизованих змијских глава уз које су на спољној површини делимично очувани плитки попречни урези; $r = 5,9$ цм; пресек 3 мм (сл. 4/8–9).⁴

Средњовековно гробље је настало над рушевинама терми. Није могуће установити у коликој мери је старија грађевина у то време била очувана, али будући да су поједини покојници укопавани на зидовима који су том приликом делом и рушени, очигледно је да се делови терми, ако не и цела грађевина, већ тада нису уочавали на површини. Грбови су укопавани кроз антички шут, тако да се гробне раке приликом ископавања нису уочавале. Појединим укопима пробијани су подови терми, па се на основу ових оштећења ипак могу извести одређена запажања о облику и величини рака. Укопи су били правоугаони, понекад са благо заобљеним угловима. Рака гроба бр. 19 била је дугачка 2 и широка 0,66 метара. Димензије раке гроба бр. 32 износиле су 2,30 x 0,75 м, док су димензије гробних рака у гробовима бр. 16, 25 и 28 износиле 2,15 – 2,20 x 0,80 метара.

Грбови су откривани на релативним дубинама од 1,20 до 1,75 м. Највећи број гробова налазио се на дубини од 1,50 – 1,60 м. Некадашњи ниво терена је у највећој мери поремећен каснијим интервенцијама, тако да није било могуће утврдити првобитне дубине гробова. Изградњом стамбених зграда и помоћних објеката који су се до 1970. године налазили на локалитету у великој су мери оштећени старији остаци. На појединим скелетима су приликом ископавања констатована оштећења, али није установљено када су се могла десити.

Покојници су најчешће слободно укопавани, без икакве гробне конструкције. Овакве конструкције су веома ретке и само су делом очуване. Начињене су од секундарно употребљених античких опека које су усправно постављане уз тело и иза главе покојника. Тако су у гробу бр.3 уз горњу половину скелета констатоване три опеке, док је у гробу

4. У опису теренског инвентара забележено је да су се на једној од наруквица очували трагови златне превлаке. Прегледом налаза констатовано је да се остаци превлаке више не уочавају.

вима бр. 4 и 5 делимично очувана конструкција од опека постављених дуж читавог тела.

Покојници су сахрањивани у опруженом положају, са лобањом положеном на потиљак. Приближно су оријентисани запад – исток, тако да прате оријентацију зидова терми које су уздужном осом постављене по правцу исток – запад, са одступањем од 5 степени према северу. Руке су најчешће положене или прекрштене на карлици и грудима. Ређи су примери где је једна рука на грудима, а друга на карлици. Најређи су случајеви када је једна рука опружена поред тела, док је друга на грудима или карлици.

Све сахране су појединачне и једини изузетак представља гроб бр.17 где су непосредно изнад скелета одрасле индивидуе констатовани остаци дечијег скелета. Услови налаза указују да би се у овом случају могло радити о сахрани мајке са дететом, али будући да антрополошка анализа скелетног материјала није обављена немогуће је изводити било какве закључке о полу и узрасту покојника.

Поједини старији гробови су поремећени каснијим сахранама. Тако је укопом гроба бр.13 општећен старији гроб, док су поред скелета у гробовима бр. 15 и 17 откривени дислоцирани остаци ранијих покојника. Гроб бр. 3 је делом укопан изнад гроба бр. 7, док је укопавањем гроба бр. 24 делимично поремећен гроб бр. 27. Вишеслојност сахрана наводи на размишљања о дуготрајнијем сахрањивању, а не би се могло занемарити и евентуално постојање различитих хоризоната сахрањивања, али се на основу веома скромног узорка истражених гробова ове претпоставке не могу поуздано проверити. Приликом ископавања није уочено постојање било каквих надгробних обележја, па се може претпоставити да или никада нису ни постојала или да већ у време каснијих сахрана, нису била очувана. Из гроба бр. 13, који би стратиграфски припадао једној од каснијих сахрана потиче налаз наушнице са биконичном јагодом. На основу овога налаза могуће је барем оквирно разматрати време укопавања млађих гробова.

Налази у гробовима су веома ретки и припадају предметима за украшавање, односно личној својини која је остављана уз власника и након смрти. Најбројније су наушнице које су заступљене кроз више различитих типова, док једине налазе прстења представљају два примерка пронађена у гробу бр. 20. Сви предмети су израђени од бронзе и генерално узевши карактерише их једноставна израда. Њихово хронолошко опредељење омогућава оквирно одређење трајања сахрањивања на некрополи.

Пар наушница пронађених у гробу бр.18 припада типу једноставних карика отворених крајева код којих је један крај широко раскуцан и обликован у виду „S” завршетка (сл. 4/1–2). Карике са „S” завршетком представљају релативно уобичајене налазе у средњовековним некрополама на територији Србије, али је њихова бројност у појединим областима битно различита. Најбројније су у Војводини где су углавном датоване од X до XII века.⁵ Појава „S” наушница на овом простору опредељена је у X столеће, мада су у прецизније датованим гробним целинама по правилу проналажене са новцем XI века.⁶ Слични примерци су пронађени и у великој некрополи у Мачванској Митровици где су заступљене у хоризонтима сахрањивања XI–XII века.⁷ Истом раздобљу су приписане и наушнице из некропола у околини Београда.⁸ Карике са „S” завршетком из Трњана су заједно са осталим врстама и типовима накити на овој некрополи опредељене у раздобље од краја XI до почетка XIII века.⁹ Да се употреба „S” наушница у српском Подунављу продужава и током прве половине XIII века, показује налаз из Рибнице датован новцем славонских банова Коломана (1235–1241) и Дионизија (1242–1245), као и примерак из оставе у Добрици закопане око 1240. године.¹⁰

Налази „S” наушница су у унутрашњости Србије јужно од Саве и Дунава прилично ретки. То може бити последица њихове слабије распрострањености на овом простору, али и знатно скромније истражености него што је то случај са Војводином или Подунављем. Географски најближе налазе представљају примерци из Мрчајеваца код Чачка, До-

5. Н. Станојевић, *Некрополе X–XV века у Војводини*, Нови Сад 1989, 132. Изузетак представља примерак из Петровчића датован у XII–XIII век; Исто, 97, кат. бр. 516.

6. V. S. Jovanović, *Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)*, *Balkanoslavica* 6, Prilep-Beograd 1977, 152–154, T.XII–XV, T.XVII/6–8, T.XVIII/1–8.

7. S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII*, Beograd 1980, 41–42, 47–48, Pl. XX–XXI.

8. M. Čorović-Ljubinković, *La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953–1954*, *Archaeologia Jugoslavica* II, Beograd 1956, 135–136, fig. 4; M. Baјalović – Хаџи-Петровић, *Накити VI–II–XVIII века у Музеју града Београда*, каталог изложбе, Београд 1984, 24–25, кат. 121–124, 126, 151–153, T.I/2, T.XVII/4–6; Г. Марјановић-Вујовић, *Старосрпска некропола, у: Винча у праисторији и средњем веку*, каталог изложбе, Београд 1984, 133–134, кат. 333.

9. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане, српска некропола (крај XI – почетак XIII века)*, Београд 1984, 80. Једини примерак прецизније датован представља налаз из гроба бр.239 пронађен заједно са чакастим новцем Манојла Комнина (1143–1180), ун.: Исто, 40, сл. 82.

10. Д. Мишић, *Рибница – Праисторијско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом*, *Старинар XXXIII–XXXIV/1982–1983*, Београд 1984, 263; М. Ђоровић-Љубинковић, *Налази из Добрице у Банату*, *Научни зборник Матице Српске 1, серија друштвених наука*, Нови Сад 1950, 250–257, сл. 1/1; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, каталог изложбе, Београд 1990, 150, кат. бр. 239.

браче код Крагујевца и Пољне код Трстеника.¹¹ Наушница из Добраче је оштећена тако да се не може поуздано одредити, примерак из Мрчајеваца типолошки припада нешто другачијој варијанти, док би налаз из Пољне био близак примерцима из Чачка. Типолошки најближе аналогije представљају наушнице из Доње Топонице код Прокупља и Матичана код Приштине.¹² Трајање сахрањивања у Доњој Топоници одређено је у раздобље XI – почетак XIII века, а налаз „S” наушнице потиче из једног од старијих гробова на овој некрополи.¹³ Некропола у Матичанима је у старијој литератури датована од краја X до краја XI века, али је у каснијим разматрањима одређена у шири временски распон од X до XII века, са могућношћу да би се доња граница укопавања могла спустити и до IX века.¹⁴

На основу наведених аналогija наушнице из Чачка би могле бити одређене у раздобље XI – XII века, али би се овако датовање морало узети са резервом будући да колико нам је познато у унутрашњости Србије још увек нису забележене „S” наушнице које би на основу услова налаза поуздано биле старије од XII века.

На сличан начин би се морали посматрати и остали гробни налази. Наушница пронађена у гробу бр. 8 припада типу једноставних карика отворених крајева са два колена начињена од више навоја танке филигранске жице (сл. 4/3). Различите варијанте карика украсних намотајима жице познате су са више налазишта у Србији и оквирно су датоване у раздобље XI – XIII века.¹⁵ Налази слични наушници из Чачка

11. Д. Радичевић, *Средњовековно српско гробље на локалитетима Гуцевац у Мрчајевцима*, Зборник радова Народног музеја XXX, Чачак 2000, 96, Т. II/2; М. и Д. Гараманин, *Средњовековно српско гробље у Добрачи*, Старијар V-VI/1954-1955, Београд 1956, 199, сл. 12а; М. М. Васић, *Српско-словенска налазишта у Србији*, Старијар н.р. И, прва свеска, Београд 1906, 45-46, сл. 10.

12. Наушница из Доње Топонице је, као и налаз из Пољне, израђена од сребра, док су примерци из Матичана бронзани, уп.: В. и Л. Трбуховић, *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола*, 61-62, 91, кат. 8; V. Jovanović – Lj. Vuksanović, *The Slavic Necropolis at Matičane*, Actes du VIIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 1973, 373, figs. 2, 17.

13. Г. Марјановић-Вујовић, *Средњовековне некрополе у Србији евиденцијирание кроз археолошка ископавања*, Старијар XXXVII, Београд 1986, 197. Наушница је пронађена у гробу бр. 15а који је поремећен каснијом сахраном, уп.: В. и Л. Трбуховић, нав. дело, 48.

14. V. Jovanović – Lj. Vuksanović, нав. дело, 378; В. С. Јовановић, *Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову*, Зборник округлог стола о научном истраживању Косова, Београд 1988, 23-26; Г. Марјановић-Вујовић, *Средњовековне некрополе ...*, 205.

15. М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Мирцијеву*, Београд 1960, 30, Т. X/4, Т. XIV/2, Т. XV/5, Т. XVI/1; М. Бајаловић – Хаџи-Пенић, нав. дело, 22, кат. бр. 127, 129; Д. Вучковић-Тодоровић – Ј. Тодоровић, *Ископавања тумула у селу Моравцу код Алексинца*, Старијар IX-X/1958-1959, Београд 1959, 291, сл. 4/2; Н. Берић, *Средњовековна некропола на локалитетима Конољара*, Археолошка налазишта Крушевца и околине, Крушевац-Београд 2001, 110, Т. II/8, 10. Карика са два колена од навијене жице пронађена је и у позносредњовековној некрополи у Глоговику на Пенгтери где је била секундарно употребљена у функцији прстена, уп.: Д. Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глоговику*, Новопазарски зборник 10, Нови Пазар 1986, 40.

су веома ретки. Најближе аналогије представљају наушнице из Миријева које су опредељене у XII век.¹⁶ Сличне наушнице из Трњана такође су издвојене у групу налаза карактеристичних за XII столеће.¹⁷

Наушница из гроба бр. 13 припада типу наушница са једном биконичном јагодом израђеном од танког бронзаног лима (сл. 4/5). Јагода је састављена од два конуса који су навојима жице причвршћени за карикку. Спој конуса је обухваћен намотајем танке филигранске жице.¹⁸ Појава ове једноставније варијанте наушница са једном јагодом опредељује се у крај XI века, али се њихова бројнија заступљеност, заједно са другим варијантама луксузније израде, углавном опредељује у XII век када су очигледно биле веома омиљене.¹⁹ Аналогне наушнице су познате из некрополе у Кусатку, као и са више налазишта у браничевској области.²⁰ Слична наушница је пронађена и у Врбници код Призрена.²¹

Једини налази прстења пронађени су у гробу бр. 20 и то по један прстен на обе руке покојника (сл. 4/6–7). Оба прстена су од бронзе, пуно ливене карике која прелази у равну, елипсоидно проширену главу на којој је урезана стилизована представа анђела. Веома су слични, готово идентични, тако да су највероватније производ једног мајстора. Најближе аналогије овим налазима представљају примерци из некрополе у Добрачи.²² Сличан прстен пронађен је у Радоињи код Кокиног Бро-

Т.И/6. Наушнице овога типа је понекад тешко разликовати од наушница са једном јагодом код којих је јагода премсном уништена, па сачувани намотаји жице којима је била причвршћена изгледају као коленица, уп.: Ђ.Јанковић, *Ваљево и његови области у средњем веку*, Истраживања II, Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево 1985, 69, сл. 2,6; Р.Катунар, *Защитительное ископанье средневековные некрополи в селу Кусадак*, Истраживања II, 180-181, сл. 1/1.

16. М. Бајаловић-Бирташевић, нав. дело, 17-18, Т.Х/4, Т.ХVI/1; М.Бајаловић – Хаџи-Пешаћ, нав. дело, 22, кат. бр. 127, 129.

17. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 111. За датовање наушница овога типа значајан је налаз карике са два коленица од филигранске жице која је у гробу бр. 279 пронађена заједно са новцем херцога Андрије (1196-1204), уп.: Исто, 31, сл. 55.

18. Ова наушница је у ранијој публикацији погрешком приписана налазима из некрополе на локалитету Гушевац у Мрчајевцима код Чачка, уп.: Д. Радичевић, нав. дело, 88, Т.И/6. Ревизијом расположиве документације са оба локалитета установљено је да несумњиво потиче са локалитета Терме и да је раније погрешно евидентирана заједно са осталим налазима из Мрчајеваца.

19. С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. столећа*, Старице XXII, Старице 1970, 44-45, сл. 9; Г. Марјановић-Вујовић, *Врсте и илустрације накитна XI-XII века из некрополе у Србији*, Зборник радова Народног музеја XV, Чачак 1985, 10, сл. 10.

20. Р. Катунар, нав. дело, 179-180, сл. 1/1, 8; Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошки налази XI-XII из области Браничева*, VIMINACIUM I, Пожаревац 1986, 69, сл. 7; Исто, Трњане, 82-83; М. Поповић – В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старице XXXIX, Београд 1988, 163, сл. 34/3.

21. Археолошко благо Косова и Метохије, каталог изложбе, Београд 1998, кат. бр. 388.

22. М. и Д. Гаранинин, нав. дело, 200-201, сл. 14 б, с.

да.²³ Овако прстење је пронађено и у некрополама Поморавља и околини Београда где је датовано у раздобље XII – XIII века.²⁴ Прстење из Добраче би се такође могло одредити у XII век, али се не може занемарити и могућност нешто каснијег датовања ових налаза.²⁵

Осим предмета који се могу поуздано повезати са одређеним гробовима, приликом ископавања некрополе на Термама пронађени су и спорадични налази који вероватно потичу из неког од поремећених гробова. Бронзана наушница са три гранулирана колена припада типу који је до сада веома ретко посведочен на налазиштима у Србији (сл. 4/4). Идентичне наушнице су пронађене у Мрчајевцима недалеко од Чачка.²⁶ Поред налаза из Мрчајеваца, аналогije представљају и наушнице из Трњана и Читлука код Крушевца.²⁷ Наушница из Трњана је одређена у XI век, што би се на основу контекста налаза тешко могло прихватити.²⁸ Услови налаза осталих наушница су такви да не омогућавају прецизнија датовања, али их на основу општих запажања о времену сахрањивања на некрополама у којима су пронађени није могуће одредити у време раније од XII века.

Занимљиве налазе представља пар наруквица отворених крајева који су обликовани у виду стилизованих змијских глава (сл. 4/8–9).²⁹ Колико нам је познато, овакве нарукнице нису забележене у средњовековном накиту на тлу Србије. На другој страни бројне су аналогije ко-

23. Гордана Томовић је орнамент протумачила као стилизовану представу цвета и датовала прстен у XIII–XIV век, у: Г. Томовић, *Средњи век*, у: *Историја Титовог Ужица I*, Титово Ужице 1989, 159–160. Исти прстен је на основу аналогije са примерком из Миријева датован у XIII век, док је орнамент објашњен као крајње шематизована представа неког од светих ратника, у: Ј. Бурић, *Накић из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја у Ужицу*, Ужички зборник 21, Ужице 1992, 276, Т.11/3.

24. Д. Милошевић, *Зачињени ископавања у Појовцу*, Зборник радова Народног музеја II, Београд 1959, 117–118, сл. 1; Иста, *Средњовековна некропола у селу Лешију код Параћина*, ЗРNM III/1960–1961, Београд 1962, 157–158, Т.11; М. Бајаловић – Хаџи Пешић, нав. дело, 95, Т. VII/13 (прстен из Миријева); М. Ђоровић–Љубићковић, *Прокуљачки налаз српског средњовековног накића*, ЗРNM I/1957–1957, Београд 1958, 152, сл. 4 (прстен из збирке Народног музеја у Београду, вероватно из Брестовика); *Накић на тлу Србије*, каталог изложбе, Београд 1982, 60, кат. бр. 299 (Брестовик).

25. Примерци из гроба бр.21 пронађени су заједно са карикама чија је доња половина украшена спирално увијеном жицом, у: М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 199, сл. 9 а, б. Овакве наушнице се на налазиштима у Србији одређују углавном у XII век, али се не искључује њихова употреба и током XIII, па чак и у XIV веку, у: Д. Минић, *Спирално увијена жица на средњовековном накићу из Србије*, Старице XXXVI–II/1987, Београд 1988, 73–76, Т.1/1.

26. Д. Радичевић, нав. дело, 97–98, Т.1/5, Т.11/5.

27. Г. Марјановић–Вујовић, *Трњане*, 29–30, 84–85, сл. 51 и 179; Н. Берић, нав. дело, 110, Т.1/6.

28. О датовању наушнице из Трњана види: Д. Радичевић, нав. дело, 98, и нап. 33.

29. Према усменом саопштењу госпође Милеце Икодиновић, дугогодишњег археолога Народног музеја у Чачку и учесника у истраживањима 1970. године, ови налази потичу из поремећеног гроба који се налазио изван терма, западно од апсидалног зида северне просторије. Гроб је био поремећен грађевинским радовима и констатован је приликом првог обиласка локалитета. Једна од наруквица се наводно налазила на испоремећеној подлактици покојника.

је указују да би их највероватније требало одредити у касноантичко раздобље.³⁰ Уколико би заиста потицале из неког од гробова, могло би се претпоставити да је са сахрањивањем око терми започето већ у касној антици. То би се тешко могло прихватити, будући да није потврђено било каквим другим налазима. Ови налази би се могли протумачити и другачије. Касноантичке наруквице су могле бити и у секундарној употреби током средњовековног раздобља, али како су услови налаза сасвим нејасни све претпоставке остају у домену нагађања.

Предмети из гробова на Термама представљају примерке средњовековног накита који на налазиштима у Србији нису непознати, али се не би могло рећи да су до сада забележени у неком великом броју. Они припадају налазима који се обично сматрају карактеристичним за раздобље XI – XII века, док се појава појединих типова одређује чак и у X столеће.³¹ Наведене аналогије указују да би се њихова употреба на налазиштима у унутрашњости Србије углавном могла одредити у XII век. Датовања у ранији период за сада би се морала узимати са резервом, али то свакако не значи да будућа истраживања не могу изнедрити налазе који би поуздано потврдили њихову ранију појаву.

Делимична истраженост некрополе не дозвољава разматрања о величини и карактеру насеља чији су се становници сахрањивали на овом гробљу. На основу гробних налаза могло би се претпоставити да је реч о сиромашној, највероватније сеоској средини. Досадашња археолошка истраживања на простору савременог Чачка указала су на постојање средњовековног насеља које би се могло повезати са некрополем на Термама. Остаци насеља су констатовани приликом ископавања у унутрашњости порте цркве Вазнесења Христовог око 200 метара северно од терми. Овај локалитет већ дуже време привлачи пажњу археолога и предмет је вишегодишњих археолошких истраживања.³² Мишљење да данашња чачанска црква у својој најранијој фази одговара Богородичиној цркви коју је крајем XII века у Моравском Градцу подигао кнез Страцимир у науци је готово опште прихваћено.³³ Досада-

30. Ђ. Јанковић, *Покрећни налази са некрополе и утврђења код Кладова, Сийаринар XXXIV-XXXV/1973-1974*, Београд 1975, 209, сл. 6/6; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 24, кат. бр. 8, сл. 30; В. Богосављевић, *Лаништије код Баљевца, касноантичка некропола*, Рашка баптина 3. Краљево 1988, 19–20, Т.11/5; *Античка бронза Синџидунума*, каталог изложбе, Београд 1997, 90–91, кат. 137.

31. Г. Марјановић-Вујовић, *Врсте и типови накита ...*, 5–16; С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању науциница ...*, 41–58.

32. О. Вукадић, *Археолошки истраживања црквене јортије у Чачку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 100–103.

33. М. Чанак-Медић, *Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 81–93, са старијом литературом.

шња истраживања га још увек нису потврдила у потпуности, али су допринела читавом низу нових сазнања од великог значаја за проучавања раније прошлости Чачка. Једно од њих представљају и подаци о постојању насеља које је претходило времену изградње цркве. Насеље је датовано у раздобље X – XI века, али поједини налази указују да би се његово трајање могло продужити и у XII столеће.³⁴ Налази из гробова на Термама потврђују да се трајање сахрањивања на овој некрополи, ако не у потпуности онда барем делом, поклапа са временом живота у овом насељу.

Занимљиво је и питање до када је трајало сахрањивање над рушевинама терми. На основу налаза грнчарије из слојева који би били млађи од гробова, претпостављено је да је овај простор већ крајем XII века могао бити обухваћен каснијим насељем.³⁵ На другој страни, истраживања у порти цркве Вазнесења Христовог показала су да је са сахрањивањем око цркве започето убрзо након њене изградње.³⁶ Време подизања Страцимирове задужбине ставља се у раздобље између 1168. и 1189. године.³⁷ Пракса сахрањивања над рушевинама терми је већ у то време могла бити прекинута, али је неопходно нагласити да делимична истраженост некрополе не дозвољава изношење сасвим поузданих закључака.

На крају би се могло поставити и питање етничке припадности становништва које се сахрањивало на Термама. Колико нам је познато, историјских извора који би на то непосредно указали нема, тако да се закључци једино могу изводити на основу општих историјских околности које би се посредно могле повезати са временом трајања некрополе. Досадашња историјска проучавања још увек нису разрешила питање да ли је данашњи чачански крај улазио у састав раносредњовековне српске државе од њеног настанка или се власт српских владара на овом простору раширила у каснијем времену. Полазиште у свим разматрањима представљају вести расуте у разним деловима списа *De administrando imperio* из средине X столећа. По подацима које овај извор пружа, поједини истраживачи област горњег тока Западне Мораве већ од ра-

34. О. Вукадин, нав. дело, 102, Т. IV; Д. Радичевић, *Археолошки налазишта X-XI века у Чачку и околини* (у штампи).

35. О. Марковић, *Налазишта средњовековне керамике из околине Чачки*, Археолошка радоница 2, Парафин 1995, 54, Т. II/1-6.

36. О. Вукадин, нав. дело, 100-101.

37. Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Свјатимира*, Богородица Градачка у историји српског народа. Чачак 1993, 47-54.

ног средњег века укључују у састав српске државе.³⁸ Супротно овом мишљењу, у литератури је изнет и став да је тек у XI веку дошло до јачег и трајнијег укључивања западноморавске долине у састав оновремене Србије.³⁹ Налази из гробова указују да је сахрањивање на Термама трајало током XII века, што не значи да није могло бити започето и у ранијем времену. Обично се сматра да се северна граница Србије у XII веку пружала планинским венцом Рудник – Суворор – Маљен – Повлен, тако да би се средњовековно насеље на месу данашњег Чачка налазило унутар њене територије.⁴⁰ Уколико се узме у обзир недостатак историјских извора, није могуће сасвим поуздано тврдити да је становништво овога насеља од X до XII века морало бити искључиво српско, али се овакав закључак намеће као најлогичнији. Већ од последњих деценија XII века па до великих територијалних проширења у правцу југа, данашњи чачански крај припада најужем средишту немањичке Србије. Ова област се територијално готово у потпуности поклапа са распрострањем средњовековне жупе Мораве.⁴¹

Средњовековно насеље на месту савременог Чачка наставља да живи и у каснијим столећима, да би почетком XV века по први пут било забележено под данашњим именом. Досадашња археолошка истраживања изнедрила су читав низ значајних сазнања о културно-историјском континуитету овога простора. Остаци некрополе на Термама само су једна од карика у бескрајном низу смењивања епоха.

38. М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20, Београд 1983, 158; С. Ђирковић, *Србија између Византијског царства и Буџарске*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 162.

39. Р. Новаковић, *О границима Србије и српске државе у X веку*, Зборник Филозофског факултета VIII-1, Београд 1964, 167.

40. Ј. Калић, нав. дело, 54, са старијом литературом.

41. Г. Томовић, *Жупа Морави и нахија Морави. Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до првог свештог рајца)*, Београд – Краљево 2000, 33-44.

MEDIEVAL NECROPOLIS AT THE LOCALITY OF WARM
BATHS IN ČAČAK

The finding of warm baths during the reconstruction of the town centre in the spring of 1970 was of particular importance for archeological studies in Čačak. Warm baths were discovered during the establishment of the foundations for housing-business building in the very vicinity of the central town square. Archeological studies had a protective character. The locality was greatly devastated by the constructional works, and since the city planners and investor rejected the suggested offer to preserve the entire ensemble, a part of the very object was concurrently destroyed. Only the space of the preserved part of warm baths was archeologically examined.

Warm baths were set up in the late 3rd century and early 4th century, and demolished for the first time somewhere around 378. The renovation was probably done in the early eighties of the 4th century. The baths were used until the first decades of the 5th century, and then definitely deserted. In the Middle Ages, this space was used for burials, so that medieval tombs were recorded inside the warm baths. The findings in the tombs were extremely rare, and belonged to adornments, i.e. personal properties which were placed beside the deceased. Mostly, these objects were typical for the period of 11th-12th centuries, although there are some specific types, which even originated from the 10th century. The stated analogies indicate that, in terms of the usage on the archeological sites in the provinces of Serbia, they may mainly be classified in the 12th century. All earlier dates must be considered with reservation, but it certainly does not mean that future excavations will not reveal finds which would precisely testify to their earlier origin.

Archeological studies carried out up to now within the territory of modern Čačak proved the existence of medieval settlement which may be related to necropolis. The remains of the settlement were recorded during the excavation of the inside of Christ's Ascension churchyard about 200 meters to the north from the warm baths. Settlement had its origin in the 10th-11th century, but some findings indicate that it may even date back from the 12th century. The finds from the tombs in warm baths showed that the duration of the burial in this necropolis, if not completely, then at least partly, coincided with the life in this settlement.

If the lack of historical data is considered, it cannot precisely be asserted that the population in this settlement from the 10th till 12th century was exclusively Serbian; however, this conclusion is the most logical. Even from the last decades of the 12th century until the great territorial spread in the southern direction, the area of the Čačak today belongs to the most immediate core of Serbia during the Nemanjić Dynasty. Medieval settlement in the area of modern Čačak prolonged into the later centuries to be registered under current name for the first time in the early 15th century.

Dejan Radičević

NÉCROPOLE MÉDIÉVALE SUR LE SITE DE THERMES
À TCHATCHAK

La découverte des thermes lors des travaux de reconstruction du centre urbain de Tchatchak, au printemps 1970, fut un événement particulièrement important pour les recherches archéologiques dans la ville. Les thermes furent mises au jour au moment où l'on creusait les fondations d'un immeuble, tout près de la place centrale. Les travaux archéologiques se réduisirent à la conservation des restes mis au jour, étant donné que le site avait déjà été dévasté par le creusement des fondations et que les urbanistes et l'investisseur désapprouvaient la sauvegarde de l'ensemble du site. Des recherches archéologiques n'ont été effectuées que sur le terrain de la partie subsistante des thermes.

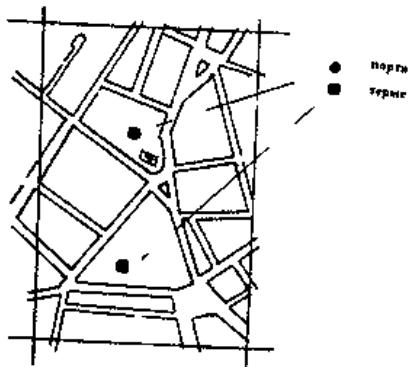
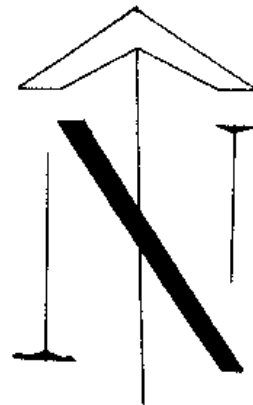
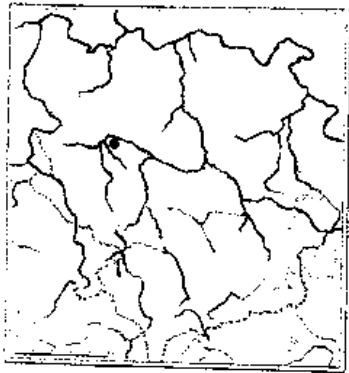
Les thermes furent construites vers la fin du IIIe siècle ou au début du IVe et ravagées pour la première fois vers l'année 378. Leur rénovation fut probablement exécutée dès le début des années 80 du IVe siècle et on les utilisa jusqu'aux premières décennies du Ve, période dans laquelle elles furent définitivement abandonnées. Au moyen âge on enterrait les morts dans cet espace, si bien qu'à l'intérieur des thermes on a découvert des tombes. Les objets trouvés dans celles-ci sont très peu nombreux; il s'agit d'ornements ou d'objets qui avaient appartenu au défunt et que l'on déposait dans sa tombe. Ils ont les caractéristiques de la période comprenant les XIe et XIIe siècles, alors que certains types de ceux-ci pourraient remonter même au Xe siècle. Les analogues cités montrent que leur emploi dans les sites de la Serbie centrale pourrait, en général, être situé au XIIe siècle. Des datations dans les périodes antérieures devraient être retenues sous réserve, mais cela ne veut nullement dire que les fouilles suivantes ne puissent fournir des objets susceptibles de confirmer leur apparition antérieure.

Les fouilles archéologiques effectuées jusqu'ici sur l'emplacement de l'actuelle ville de Tchatchak ont révélé l'existence d'une agglomération médiévale que l'on pourrait relier à la nécropole susmentionnée. Des vestiges d'une agglomération ont été découverts lors des fouilles dans l'enceinte de l'église de l'Ascension, à près de 200 m au nord des thermes. On a situé cette agglomération aux Xe et XIe siècles, mais certains objets mis au jour indiquent que son existence aurait pu se poursuivre au XIIe siècle également. Les objets découverts dans les tombes des thermes confirment que la période où l'on enterrait les morts dans cette nécropole coïncide, au moins partiellement, à celle d'existence de l'agglomération susmentionnée.

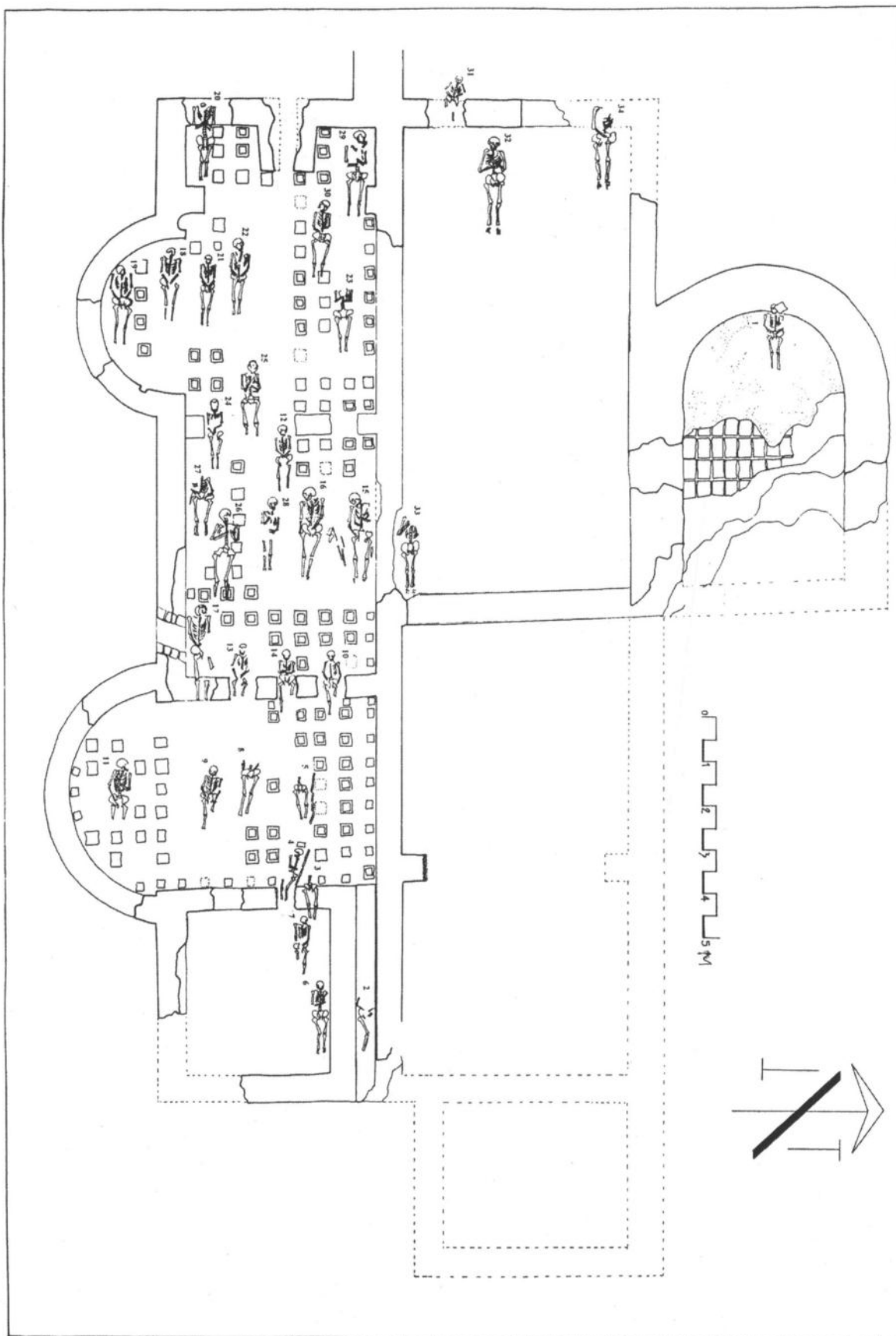
Étant donné le manque de sources historiques, il n'est pas possible d'affirmer que la population qui y habitait dans la période comprise entre les Xe et XIIe siècles avait dû être exclusivement serbe, mais cette conclusion s'impose comme la plus logique. Depuis les dernières décennies du XIIe siècle jusqu'à l'extension territoriale de l'État serbe vers le sud, l'actuelle région de Tchatchak constituait le

centre de la Serbie des Némanides. L'agglomération médiévale sur l'emplacement de l'actuelle ville de Tchatchak continua d'exister au cours des siècles suivants aussi, pour être mentionnée pour la première fois sous son nom actuel seulement au début du XVe siècle.

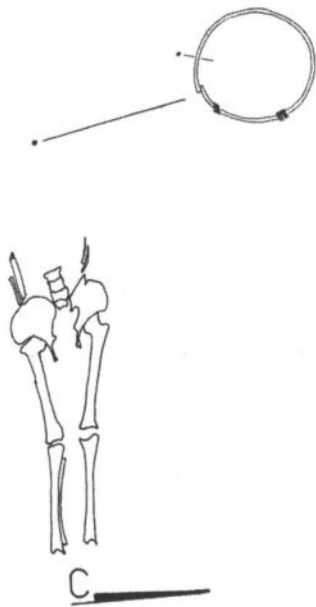
Dejan Radičević

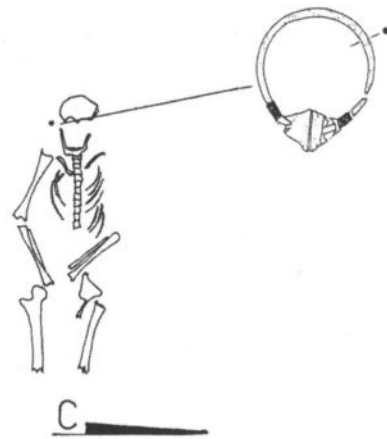
Положај локалитета Терме

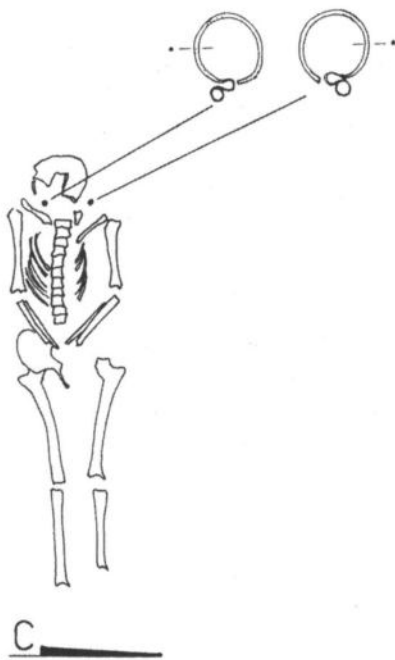
Терме, средњовековна некропола

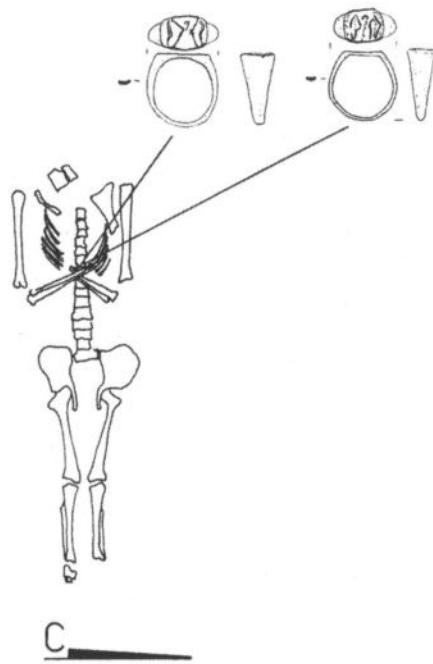
8

13

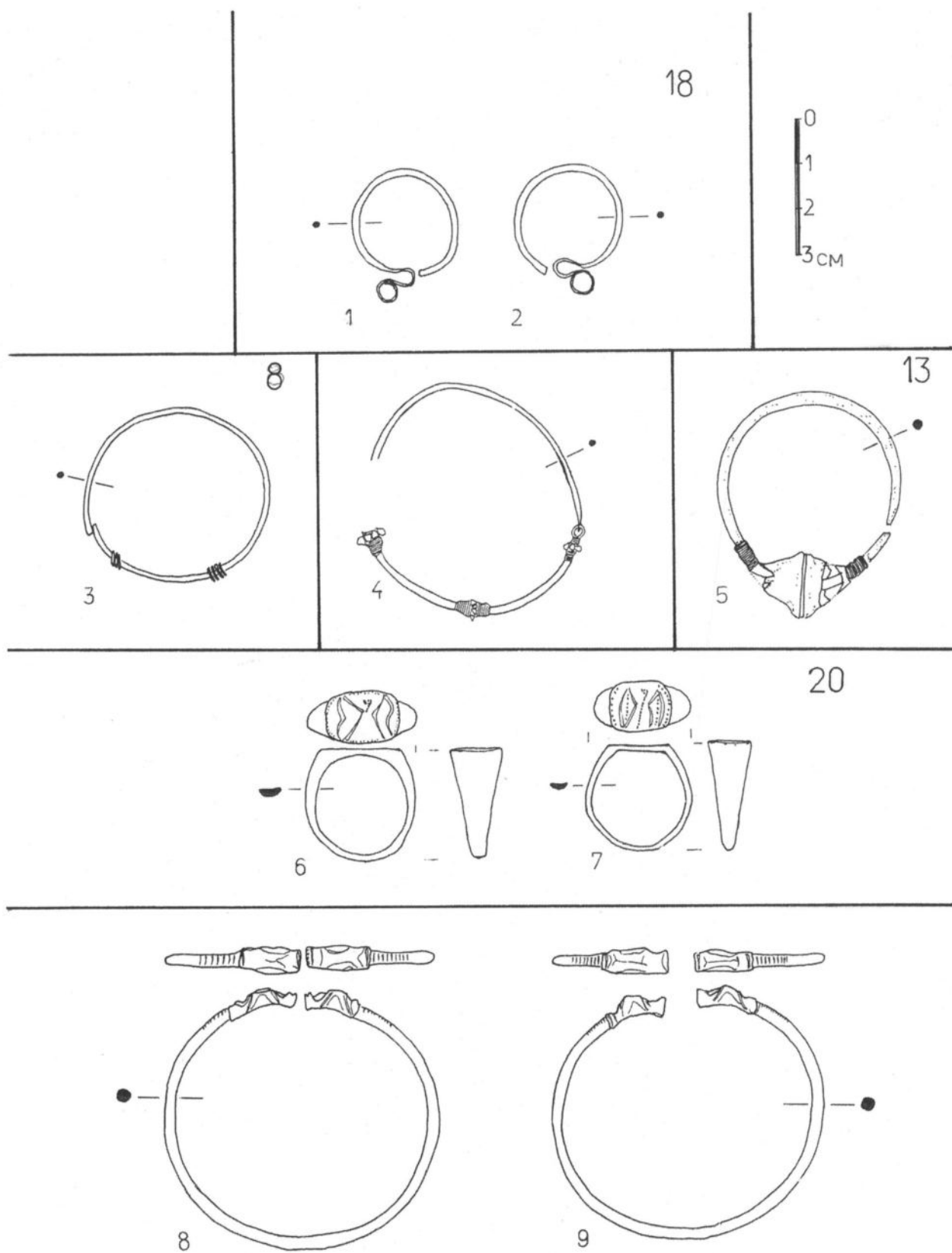

18

20

Терме, гробне целине са налазима

Терме, налази из гробова